

Tekerrürden Tefekküre
TARİH

Editör
Mefail Hızlı

Siyer Yayınları: 234
Siyer Akademi: 4

Eser Adı
Tekerrürden Tefekküre Tarih

Genel Yayın Yönetmeni
Muhammed Ali Aliođlu

Proje Yürütücüsü
Prof. Dr. Mefail Hızlı

Sekreteryaya
Nuri Sardođu

Editör
Prof. Dr. Mefail Hızlı

Son Okuma
Ayşenur Sözgen

İç Tasarım
Mevlüt Sami Ertem

Kapak
Muhammed Onur Özçelikçi

Baskı
Gül Mat. Matbaacılık Yayıncılık San. Tic. A.Ş.
Maltepe Mah. Fazıl Paşa Cad. No: 8/4
Topkapı-Zeytinburnu/İstanbul • Tel.: 0212 577 79 77
Sertifika No: 34712

1. Baskı: Aralık 2021

ISBN: 978-625-8015-57-7

[“Tekerrürden Tefekküre Tarih” başlıklı eser, bilimsel araştırma ve geliştirme (AR-GE) projesi olarak Siyer Yayınları tarafından 15.01.2021-15.12.2021 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.]

Bağlar Mah. 24. Sok. No: 10/A Güneşli Bağçılar/İstanbul
Tel & Fax: (0212) 544 76 96 – (0212) 544 58 46 • Wp Hattı: (0546) 544 76 96
Sertifika No: 22574 • www.siyerkitap.com | satis@siyeryayinlari.com

TARİH VE ELEŞTİRİ

Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Giriş

Geçmişte meydana gelmiş olaylar olarak tarih, geçmişte meydana gelmiş olan olayların ilmi olarak tarih veya tarihçilerin yaptıkları iş olarak tarih bilimi, salt geçmişte olanların naklinden ibaret bir anlatı da geçmişte olanları nakleden bir bilim de değildir. Tarih tarihte meydana gelen olaylara bir bakış, yorum, onları anlama ve anlamlandırmadır. Toplumsal hayatın sağlam ve doğru bir gelenek üzerine konumlanması, insanların bugünden geleceğe hayatlarını inşa edip devam ettirmeleri dün, geçmiş ve dolayısıyla tarihle mümkündür. O halde tarihte gerçekleşen olayları doğru bir şekilde okumak, aktarmak, ele almak, anlamak, anlamlandırmak ve yorumlamak şarttır. Bunun için de eleştirel yaklaşıma, sorgulamaya, soru sormaya ihtiyaç vardır.

Tarihte ve günümüzde özne olmuş, tarih yapan, tarih yazan, olayları kendi iradeleriyle gerçekleştiren veya yönlendiren kişi, toplum, kültür ve medeniyetlere bakıldığında, onların en bariz özelliklerinden birinin, belki de en başlıcasının olaylara eleştirel yaklaşım olduğu görülür. Mesela müslümanların altın dönemlerinde, insanlığa büyük bir medeniyet ufkuyla çok önemli yararlılıklar gösterdikleri zamanlarda, tarih yaptıkları, tarihin öznesi oldukları çağlarda da en net yönlerinden biri eleştirel bakıştır. Bu bakış, tarihte onları merkeze, vasata yerleştirmiş, vasat ümmet statüsüne erdirmişti. Bu statü de müslümanları uzun asırlar inanç, düşünce, bilim,

ekonomi, siyaset, aile, ahlâk, eğitim ve adalette üretken kılmış, dünyayı aydınlatmalarını sağlamıştır.

Gerçekten de İslâm düşüncesi, tarihi ve ilim çizgisinde belirleyici olan; taklit, olanları tekrar etme, geçmişe teslim olma, mevcudu olduğu gibi kabul etme veya onaylama değil, eleştirel düşünme ve yaklaşımdır. Eleştirmek ve farklı düşünce, bilgi ve yaklaşımlara tahammül etmek, saygı duymak, müslümanların ana karakteristik özelliklerinden olmuştur. Bundan dolayıdır ki müslümanlar, belki de 16. asra kadar, hatta daha sonraki yüzyıllara kadar fikrî, felsefî ve ilmî noktalarda birçok buluş, keşif ve ürünün öncülüğünü yapmış, insanlığı aydınlatmışlardır. Bu bağlamda dikkati çeken İslâm âlimi ve sosyologlarından İbn Haldûn, kendine özgü eleştiri yaklaşımıyla bilim tarihinde çığır açıcı ‘İlmü’l-‘Umran keşfini de beraberinde getirecek bir düşünür ve ilim insanı olarak burada zikre değer bir isimdir. Tarihi eleştirmede Kur’ân’ın tarihe ve kıssalara yaklaşımına dayandığı anlaşılan İbn Haldûn (Okumuş, “Kur’an’ı ‘Sosyolojik’ Okuma”, 331 vd.), eleştirel bakış merkezli tarih ve toplum görüşüyle özgünlüğünü ortaya koymuştur (Okumuş, “Eleştirinin Önemi”, 329 vd.).

Belirtmek gerekir ki tarihe eleştirel yaklaşımla bakmanın veya yönelmenin öneminin anlaşılması öncelikle eleştirinin, eleştirel yaklaşımın anlam dünyasına girmeye bağlıdır. O halde eleştirinin ne anlama geldiği hususunda bazı temel hususlara işaret etmek faydalı olacaktır.

A. Eleştiri ve Önemi

Eleştiri (nakd, intikad, temhîs, criticism, düşünme, tenkid, cerh ve ta’dil), akıl yürütme, enine boyuna değerlendirme, şüphe etme, sorgulama, düşünme, analiz etme anlamına gelir. Aslında eleştiri, çok yönlü düşünme olarak anlaşılabilir. Bir şeyi, olayı, davranışı, sözü, metni eleştirmek demek, onu akıl süzgecinden geçirerek değerlendirmek, sorgulamak, şüphe etmek, üzerinde düşünmek, tahlil etmek, olumlu ve olumsuz yönleriyle doğru ve yanlışını çıkarmak, artı ve eksisini ortaya koymak, bütün yönleriyle soruşturmak demektir.

Olaylara eleştirel bakış, olayların bize görüldüğü veya aktarıldığı biçimde olup olmadığını anlamak ve aynı zamanda olaylardan sağlıklı bir şekilde çıkarımlarda bulunmak için başvurulması gereken bir yaklaşımdır. Olaylara eleştirel yaklaşım, olayları mantık ve akıl ilkeleriyle, doğru düşünme kurallarıyla ele almak, asıl kaynaklarına başvurarak, benzer ve farklı olaylarla karşılaştırarak, olumlu ve olumsuz, iyi ve kötü yönlerine birlikte bakarak, çeşitli sorularla soruşturarak, analitik yaklaşarak araştırmak demektir.

İfade etmek gerekir ki eleştiri; bir şeyi, bir olayı, tarih bağlamında tarihi, tarihî bir olayı doğrusu ve eğrisi, olumlu yönü ve olumsuz yönüyle görmek, sorgulamak ve ortaya koymak anlamına gelir. Eleştiri, yaygın kültürde olduğu gibi olaylara olumsuz yaklaşım, olayların eksik veya yanlış yönlerini gösterme değil, bütün boyutlarıyla yönelme demektir.

Genel olarak bilimde, özelde ise tarih alanında eleştiri çok önemlidir. Bilimin gelişme kaydetmesi için bilim insanların olaylara, olgulara, metinlere eleştirel bir gözle bakmaları şarttır. Dolayısıyla bilim insanların, düşünürlerin, âlim ve âriflerin, kendilerinden önce ortaya konulan bilimsel çalışmalara eleştirel yaklaşımları zorunludur. Eleştirel yaklaşım olmazsa, düşünce ve bilimde nitelik ve nicelik artışı olmaz. Bilimde gelişmenin, nitelik ve nicelik artışının olması, eleştirinin, eleştirel yaklaşımın olmasına bağlıdır. Bir yerde düşünce ve bilimde eleştiri varsa, orada iyi bir bilimsel düzey var demektir; orada bilime, bilimsel çalışmalara, bilimin gelişmesine önem veriliyor demektir.

Anlaşılmaktadır ki tarihe eleştirel bakmak, tarih eserlerine, tarih metinlerine, tarihçilerin yazıp naklettiklerine eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmak, doğruların ortaya çıkması, doğru bilginin kendini göstermesi için gereklidir. Tarihe, tarihteki olaylara eleştirel bakışla tarihte gerçekten ne olup ne olmadığını anlaşılması için elzemdir.

Yukarıda da işaret edildiği üzere müslüman düşünür, filozof, âlim ve bilim insanları, eşyaya, olaylara, olgulara merakla

bakarken değerlendirmelerde bulunmayı, yorumlamayı, sorgulamayı, yoğun gözlemler yapmayı, tenkit etmeyi, eleştirmeyi, eleştirel düşünme yaklaşımıyla okuma yapmayı ihmal etmedikleri için ilim ve düşüncede çığır açan keşif ve buluşlar yapmış ve dünyaya çok büyük katkılarda bulunmuşlardır. Gerçekten de söz konusu eleştirel yaklaşım ve düşüncenin de etkisiyle İslâm toplumlarında bilim ve teknolojiye çok önem verilmiştir. Müslümanlar, eleştirel yaklaşımın verdiği imkânlarla bilime farklı alanlarda önemli ve yaratıcı hizmetler yapmışlardır. Bu bağlamda denilebilir ki müslüman düşünür ve âlimler, insanlığa, insanlığın bilim ve düşünce dünyasına metodolojiden bilim kurmaya kadar çeşitli düzeylerde unutulamaz katkılarda bulunmuşlardır. Bu katkılara tarih, çok çeşitli örneklerle tanıklık etmektedir. Kimi müslüman bilim insanları, söz konusu hizmet ve katkılarını toplumsal bilimlerden tabiat veya fen bilimlerine, mühendislik bilimlerinden tıp bilimlerine, yer bilimlerinden gök bilimlerine, pozitif bilimlerden manevî bilimlere kadar bütün bilimsel alanlarda yapmışlardır. Yine müslümanlar, bilime söz konusu hizmet ve katkılarını, birden fazla düzeyde, mesela hem metodolojide hem bilgi üretmede hem bilim kurmada hem bilgi ve bilimi aktarmada hem de bilgi ve bilimin gereğini yerine getirmede, bilimi insanî ve toplumsal faydaya dönüştürmede yapmışlardır (Bkz. Bayraktar; Sezgin; Bolay).

Eleştiri, bireyin kendisi için de toplum ve toplumsal ilişkiler için de çok önemli işlevlere sahiptir. İnsanın sağlıklı bir ruh haline sahip olmasında, özgüven ve güvenle hayatını sürdürmesinde, doğruya erişmede, farklı insanlarla sağlıklı iletişim kurmada eleştiri ve eleştiriye açık olmak çok mühimdir. İbn Haldûn'un da belirttiği gibi tarihteki olayların, rivayetlerin, haberlerin, nakillerin, bilgilerin doğru olup olmadığını düşünmek, sorgulamak, değerlendirmek ve eleştiriye tâbi tutmak son derece önemlidir. Tarih bilimi çerçevesinde aktarılan olay, hikâye veya haberlerden hangilerinin sahte, hangilerinin güvenilir oldukları konusunda basiretli kişinin eleştirel yaklaşıma sahip (en-nâkîd'ul-basîr) olması gerekir (İbn Haldûn, 9-31).

Esasen eleştirel yaklaşım, basiretli olmak, basiretini kullanmak, basiretle değerlendirmek ve sorgulamak; basireti, nazarı, tahkiki ve akli devreye sokmak anlamına gelmektedir. Buna göre eleştiren, eleştirel yaklaşan kişi, basiretli kişidir. Bu çerçevede denilebilir ki eleştiri, düşüncenin, ilmin ve güzel işlerin gelişmesi için oldukça önemlidir.

Şunu da söylemek gerekir ki eleştirinin, eleştirel düşünme, yaklaşım veya bakışın birey ve toplumlarda yerleşmesi için eleştiri kültürünün kazanılmasına ihtiyaç vardır. Eleştiri kültürünün kazanılması ise bazı iş, işlem, süreç ve çabaları gerekli kılar.

B. Eleştiri Kültürü Nasıl Kazanılır?

Bir şeyi, bir davranışı toplumda yerleştirmek için onu kültürün bir parçası yapmak veya kültür haline getirmek gerekir. Bu eleştiri için de geçerlidir; dolayısıyla eleştiriyi, eleştirel düşünmeyi toplumda hâkim kılmak ve yaygınlaştırmak için kültürün bir parçası yapmak yahut kültür haline getirmek şarttır. Eleştiriyi kültür haline getirmek ise toplumda kültürün parçası yapmak, eleştiriyi, eleştirel bakışı toplumda genel geçer bir davranış kalıbı olarak yerleşik kılmak demektir. Eleştiri kültürünü oluşturmak, eleştiriyi toplumun kültüründe genel geçer bir davranış haline getirmek anlamına gelir. Bunu kazanmak için her şeyden önce açık toplum inşa etmek lazımdır. Açık toplum kurmak için de sağlam kişilikli insanlar yetiştirmek gerekir. Bu nitelikteki kişilerin yetişmesi ise sağlam bir aile yapısına ve eğitim sistemine bağlıdır. Evde, aile ortamında, örgün ve yaygın eğitimde bireye eleştiri kültürünü kazandırmak için çaba harcamak oldukça önemlidir.

Kendine saygıyı ve birbirine saygıyı öğrenen bireyler, birbirlerini özgürce eleştirebilirler. Özsaygısı olan kişiler, kendilerinin eleştirilmesine karşı çıkmaz, tersine olumlu bakarlar. Kendine ve başkalarına saygılı olanlar, eleştiriye açık olurlar. Onlar eleştiri kültürünün bir parçası demektir. Saygı eleştiriyi, eleştiri de saygıyı besler.

İnsanların bilgi ve kültür bakımından donanımlı bir şekilde yetişmeleri de eleştiri kültürünün toplumda insanlar tarafından kazanılmasında etkili olur.

C. Tarih Neden Eleştirilmelidir?

Tarih, dün, geçmişte yaşanan olaylar olarak da söz konusu olayların ilmi olarak da eleştirilmelidir. Tarihteki olayların içeriği, oluş biçimi, mahiyeti, olaylarda rol alan kişilerin tutum ve davranışları da olayların gerçek olup olmadığı, doğru olup olmadığı da sorgulanarak eleştiriye tabi tutulmalıdır. Tarihe bakan kişi bir tarih felsefesi nosyonuyla, tarih biliminin ve tarihinin bilgi elde etme etkinliğini sorgulayan, tarih biliminin dayandığı ilke ve yöntemleri eleştiren ve giderek tarihsel bilginin nitelik, hatta olabilirliğini çözümleyen bir tarihsel bilgi eleştirisi yaparak (Bkz. Özlem) tarih ve tarihte doğruya erişmeye çalışır. Aksi halde doğruya erişme imkânı yoktur.

Tarihe eleştirel bakmanın sebeplerine gelince; bu noktada en önemli sebep, belki de tarihin insanların geçmişte olanlardan ders çıkarıp bugünden geleceğe daha güvenle ve emin adımlarla yürümelerine imkân vermek olan birincil görevini yerine getirmesini sağlamaktır. Tarihte olanlar eleştiri süzgecinden geçirilmezse, doğrusu ile yanlışını ayırt etmek mümkün olmaz ve dolayısıyla tarihten ders ve ibret alınmaz. Böyle olunca da yanlışlar tekrar edilir durur, yanlış tarih tekerrür eder. Bu da birey ve toplumların tarihten, tarihte olanlardan ders çıkarıp ibret alarak daha iyi ve doğru yaşamak yerine daha kötü ve yanlış yaşamalarına yol açar. Nitekim Kur'ân şairi Mehmet Akif'in tarih için "*Hiç ibret alınsaydı tekerrür mü ederdi?*" derken işaret ettiği nokta budur.

Tarihte ve günümüzde insanların, devletlerin, milletlerin çoğu kez benzer yanlış sebep veya gerekçelerle birbirleriyle savaşmalarının, birbirlerine hasımlık yapmalarının, birbirlerini ötekileştirmelerinin sebebi, tarihten, tarihte olanlardan ders almamaktır. Tarihe eleştirel bakılmazsa olanlardan ders almak mümkün değildir. Olaylardan ders almak, tarihe eleştirel bakışı

gerektirir. Tarihe eleştirel bakış, tarihte olanlardan çıkarımlarda bulunmayı, bir olayı tek bir boyutta, o olayı soyutlayarak değil, genel hayatın içine yerleştirerek bir bütünlük içinde okuyup anlamayı beraberinde getirir.

Tarihe eleştiriyile yönelmek, tarihi eleştirmek, ikinci olarak tarihte olduğu bildirilen olayların gerçekten öyle olup olmadıklarını öğrenmek ve anlamak için gereklidir. Tarihte olduğu bildirilen olayları bütün boyutlarıyla doğru, olduğu gibi, olduğu haline uygun bir şekilde anlama ve ona göre anlamlandırma gerekliliği, tarihe eleştirel yaklaşmanın çok önemli bir nedenidir. Aksi halde olaylarla ilgili yanlış bilgiler ve o yanlış bilgiler üzerine yapılan yorum veya değerlendirmeler bizi çepeçevre kuşatır. Bu durumda tarih adına uydurma haberler, rivayetler bizi yanlış yönlendirir. O zaman hayat yanlışlar üzerine kurulur. Nitekim bugün birçok tarih kitabında olaylarla ilgili yalanların, uydurma rivayetlerin, yanlış ve bilgilerin olması (İbn Haldûn, 34) ve ayrıca tarih adına birçok yanlışın halk arasında yaygın olması da tarihe bu bağlamda eleştirel bakmamaktan kaynaklanır. O halde tarihe, tarihte olanlara, tarihi rivayet ve haberlere uydurma veya yalan haberlerin karışmasını önlemek veya o durumda doğrusunun peşine düşmek için tarih eleştirilmelidir (İbn Haldûn, 9-46).

Tarih, tarihteki olaylar, son tahlilde tarihçilerin aktardıklarından öğrenilmektedir. Tarihçiler bilerek veya bilmeyerek olayları olduğu gibi, hatta yalan karıştırarak nakledebilirler. Bunu ideolojik, dinî, siyasî, ekonomik, idarî vb. sebeplerle veya çıkar ilişkileriyle yapabilirler. İyi niyetle de kötü niyetle de yapabilirler. Tarihçi, tarihçiliğin gereği olarak naklettiği olayı iyice inceleyip araştırmalı, soruşturmalı, sorgulamalı, yeterince tartıp değerlendirmeli, akıl, mantık ve dolayısıyla eleştiri süzgecinden geçirmelidir. Eğer bunları yapmazsa yalan haberleri aktarabilir, aktardığı haberlere yalan katabilir, yanlış yorumlar yapabilir.

Tarihçilerin bir kısmının yalan haberler nakletmelerinin, yalanı, uydurma olanı sahih olandan, doğrusundan

ayırmalarının sebepleri arasında, aldıkları nakilleri sorgulamamak, eleştirmemek, analitik yaklaşmamak önemli bir yer tutar. Öyle ise tarihçilerin aktardıklarına şüpheyle yaklaşmak ve doğru bilgiye erişmek için tarihi eleştirmeye ihtiyaç vardır.

Tarihi eleştirmenin, tarihteki olaylara eleştirel bakma gereğinin önemli sebeplerinden biri de tarihçilerin haberleri aktarırken onları aldıkları kişilere büyük bir güven duymaları, hatta kimi zaman onları kutsallaştırmaları veya dokunulmaz görmelerinden dolayı yalan haberlerin veya yalan karışmış haberlerin aktarılabilmesidir (İbn Haldûn, 40). Bu nedenle de tarihe eleştirel bakmak zaruridir.

Tarihe eleştirel bakmanın önemli sebeplerinden biri de, tarihin birçok kaynağa ve çeşitli bilgilere başvurmaya muhtaç olması ve dolayısıyla tarihçinin zengin ve sağlam kaynaklar ve bilgilerle olayları tahkik edip sorgulayarak ele almasının gerekliliği, fakat böyle yapmadığı zaman tarihe yalan ve yanlışların karışma ihtimalinin olmasıdır. Eleştirel yaklaşım bu şekilde kendini gösteren yanlış ve yalanlardan korunmayı sağlar. İbn Haldûn'un da belirttiği gibi her şeyden önce tarihe bakanların, tarih işiyle uğraşanların ve tarihçilerin anlatılanlara, gelen rivayet veya haberlere, onlarda aktarılan olaylara, hikâyelere şüpheyle yaklaşmaları, hemen güvenmemeleri, verilen haberler üzerinde düşünmeleri, bu haberleri sıhhatli kanunlarla ölçüp biçmeleri şarttır (İbn Haldûn, 20).

Tarihe eleştirel yaklaşma gereğinin tarihçiden kaynaklanan önemli sebeplerinden biri de yine tarihçinin olayları akla vurmadan, akıl süzgecinden geçirmeden aktarması ve dolayısıyla doğru haberi yanlıştan ayırtmadan nakletmesi nedeniyle aktarılan olayın doğrusuna erişme ihtiyacıdır. Aynı şekilde tarihçiler, aktardıkları olayları değişim ilke ve yasalarını, bilimsel boyutları, toplumsal şartları, siyasal veçheleri dikkate almadan veya bilmeden yanlış bir şekilde kendilerine aktarıldığı gibi aktarabilirler, rivayet edebilirler. Bu durumda da tarihçinin düştüğü hayata düşmek için eleştirel yaklaşmak ve doğrusuna eleştirmek gereklidir.

Tarihçilerin yalan karıştırarak olayları anlatmalarında taklitçilik, bilimsel yöntemlere başvurmama, haset, bencillik, tarihçiliğin usul ve ilkelerini bilmeme gibi sebepler de etkili olabilir. Dolayısıyla bunlara karşı olayların doğrusunu öğrenmek için de eleştirel yaklaşım gerekli görünmektedir.

Tarihe eleştiriyle, eleştirel yaklaşımla bakmak; tarihe, düne, geçmişe bakarken eleştirici, sorgulayıcı, araştırmacı bir yaklaşım içinde olmak, olaylara çeşitli biçimlerde bakmaya ve farklı düşünce, inanç, din, kültür ve medeniyet mensubu insanlara tahammül etmeyi, onlarla aynı toplumsal evrende bir arada yaşama kültürünü edinmeyi temin eder. Nitekim hem eleştirmek hem de yeni ve farklı düşünce, bilgi ve yaklaşımlara tahammül etmek, saygı duymak müslümanların da ana karakteristik özelliklerinden olmuştur.

Tarihi eleştirerek okumak, ele alıp anlamaya çalışmak, bugünden düne bakıp sağlam bir gelecek projeksiyonuyla hayatı programlamak için de gereklidir. Tarihe dün veya geçmiş için değil, gelecek için bakmak eleştirel bakışla mümkündür. Tarih felsefesi mefhumuyla tarihi, toplumların gelişim ve dönüşümüyle, geçmişi ve geleceği için gerekli kural veya yasaları ortaya çıkarma çabasıyla ilgili olarak görmeye eleştirel bakış merkezî bir öneme sahiptir. Tarihe eleştirel yaklaşım, tarihin ruhunu ve çağın mevcut duyarlılıklarını tespit etmede, toplumun ruh ve anlamını ortaya çıkarmaya gayret etmede işlev görür. Tarihin anlamı üzerine çıkarımlarda bulunmak suretiyle bugünden geleceğe toplumun zamansal boyutunu ortaya koyma noktasında eleştirel bakış yol açıcı bir katkı sunar (Bkz. Collingwood, 160).

Tarihi eleştirmenin önemli boyutları veya getirilerinden biri de insana yeni şeyler düşünme, olaylara farklı ve üretken bir bakışla yaklaşma, bazı buluşlar yapma yolu açmasıdır. Özel olarak tarih alanında genel olarak ise bütün alanlarda buluş ve keşifler yapan, yeni şeyler söyleyen veya yazan kişilerin belki de birincil vasfı olaylara, tarihe ve bilime eleştirel yaklaşımlarıdır. Bu bağlamda pek çok örnek getirmek mümkündür,

fakat konunun anlaşılmasına katkıda bulunması için tarih alanında çığır açıcı görüşleri olan İbn Haldûn ismi örnek olarak getirilebilir. Onu Umran İlmi'ni ('İlmü'l-Umran) bulmaya götüren yol, genelde olaylara ve bilimsel çalışmalara, özelde ise tarihe, tarih ilmine ve tarihçilere eleştirel yaklaşmasıdır. Öncelikle Umran âliminin tarihi yeniden konumlandırma, anlamlandırma ve bilimler arasındaki yerini yükseltme uğraşısı sadedinde ortaya koymaya çalıştığı tarih ilmi anlayışı, onun olaylara ve eşyaya temelde sorgulamacı ve eleştirel yaklaştığının göstergesidir. İbn Haldûn'a göre tarih; dünyanın durumunu ve nasıl değiştiğini, dünyada kurulan devletlerin sınırlarının ve hakimiyet alanlarının nasıl genişlediğini, insanların göçüp gitme ve zeval vakti gelip çatıncaya kadar dünyayı nasıl imar ettiklerini bize bildirir. İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde tarih biliminin felsefesini yapmakta, tarih eleştirisinde bulunmakta, tarih ilminin konusu hakkında görüşlerini aktarmakta, tarihçiliğin şartlarını ortaya koymakta, kendisinden önceki tarih anlayışlarını eleştirmekte ve tarih ilmi adına yapılan yanlışlardan örnekler vererek tarih ilminin nasıl olması gerektiği konusunda fikirler serdetmektedir (İbn Haldûn, 9-35).

Vurgulanmalıdır ki tarihi eleştirmek, tarihte olanlara eleştirel yaklaşmak doğruyu elde etmek için gereklidir. Fakat eleştiriye engel bazı bireysel ve toplumsal durumların olduğunu da göz ardı etmemek lazımdır. Bu etkenlerin ve dolayısıyla eleştiriye engel durumların bir kısmını görmek tarihe eleştirel bakışın tam olarak kavranması bakımından faydalı olabilir.

D. Eleştiriye Engel Durumlar

Eleştiriye, eleştirel yaklaşıma engel durumlara yakından bakıldığında birçok etkenin rol oynadığı görülür. Bunların başlıcalarını genel olarak söylemek gerekirse şunlar zikredilebilir: Tarihi kutsama, taklitçilik, bilimsel yaklaşmama, özgür bilimsel ve fikrî ortamdan yoksun olma, eleştirel yaklaşımla insan yetiştiren bir eğitim sisteminin olmayışı, toplumda eleştiri kültürünün olmaması, dalgınlık ve dikkatsizlik, düşünceye, bilime ve araştırmacılığa önem vermeme, araştırmacılık ruhunun

olmaması, soru sormama, sorgulamama, soruşturmama, çok boyutlu bakmama, akla önem vermeme, olayların bağlamına dikkat etmeme, toplumsal şartları doğru okumama, zaman ve değişim gerçeğinden kopuk yaklaşma, karşılaştırma yapmama, tarafgirlik, ideolojik tutum, politik tutum, sübjektiflik, çıkarıcılık, ahlâkî davramama.

Eleştirel bakışın hâkim olması için bu engelleri aşmak gerektiği açıktır. Bunun için her bireye, her sorumlu kişiye önemli görevler düşmektedir. Öncelikle açık birey yetiştirmek ve açık toplum tesis etmekle işe başlamak gerekir. Başta aile olmak üzere bütün eğitim ortamı ve kurumlarında doğru tarihe, doğru tarihî bilgiye ulaşmaktan korkmayan, üretken, soru soran, sorgulayan, şüphe eden, akla yeterince önem veren, düşünme ve akletme ihtiyacının farkında olan insanlar yetiştirmek, eleştirel yaklaşımın önündeki engelleri aşmak için hayati derecede önemlidir.

E. Eleştiri Ahlâkı

Eleştiri, belli ahlâkî ilkelere dayanır. Ahlâkî ilkelere riayet edilmeden yapılan şey eleştiri olamaz. Eleştiriyi eleştiri kılan, eleştiriyi belli bir bilgi ve bilim temeline yerleştiren şey, ahlâkî ilkelerdir.

Eleştiri ahlâkî bağlamında belki de en başta belirtilmesi gereken husus, adalet, iyi niyet ve iyi duruştur. Adalet, ölçülü ve dengeli hareket etmek, eleştirinin vazgeçilmez ahlâkî şartıdır. Eleştirenin adalet ilkesiyle hareket etmesi, eleştiri yöneltmesi, onu her türlü yanlıştan korur. Kötülemek, karalamak, iftira atmak, yalan söylemek, küçük düşürmek, hakaret etmek, zarar vermek, saygısızlık, dışlamak, korkutmak, zulmetmek, haksızlık yapmak, yok etmek, dedikodu yapmak, suizanda bulunmak, ideolojik ve politik davranmak, çıkar sağlamak gibi amaç, söz ve eylemler eleştiri ahlâkına aykırıdır. Dalkavukluk veya kompliman yapmak, saptırmak, yanlış yönlendirmek, yüceltmek, hak edilmeyen bir övgüde bulunmak gibi hareketler de eleştiri ahlâkı açısından yanlıştır. Eleştiride asıl

olan doğruya ulaşmaktır. Doğruya ulaşmak için adaletle, doğru üzerinde, doğru bir duruşla, doğru davranarak, ahlâkî ilkelere göre hareket ederek, doğru yöntemlerle yürümek zorunludur.

Vurgulamak gerekir ki inançlar, dinî esaslar, düşünceler, değerler, kutsallar, kutsal kitaplar, Kur'ân, Sünnet, hadisler ve Hz. Muhammed (sas) hakkında konuşur, yorum yapar ve tahlillerde bulunurken hakaret etmek, aşağılamak anlamına gelecek veya öyle anlaşılmaya yol açacak üslup, tarz, söz veya eylemlerden uzak durmak, eleştirinin almazsa olmaz ahlâkî esaslarındandır.

Eleştiri ahlâkında önemli bir nokta da bilgi ve ilimle hareket etmektir. Kişi bilmediği halde eleştirmeye kalkışmamalıdır. Eleştiri bilgiyle, bilgiye dayanarak, eleştirilen şey, olay, kişi, konu veya olgu hakkında gerekli bilgilere sahip olan kişi eleştiride bulunabilir. Aksi halde başka yanlışlara veya zafiyetlere düşülür.

Eleştiri ahlâkında bir başka mühim husus, eleştiren kişinin topluma, insanlığa, bilime, tarihe karşı sorumluluğunun bir gereği olarak eleştiri işine girişmesidir. Sorumluluk bilincinden yoksun bir eleştiri, kişiyi yanlış noktalara sürükler. Eleştiri sorumluluk duygusu ve bilinciyle yapılacak bir eylem olduğuna göre insanî bir yaklaşımla yapılır.

Eleştiri bilimsel, mantık ilkelerine ve akla uygun olmalıdır. Eleştiri dili de doğal olarak buna uygun olmalıdır. Eleştiri dili ayrıca yıkıcı değil, yapıcı olmalıdır. Eleştiride kullanılan dil anlaşılır ve güzel olmalıdır. Eleştiri bir metni ve olayı daha doğru ve daha doğru, iyi ve daha iyi, güzel ve daha güzel anlamak ve ondan daha iyi sonuçlar çıkarmak için yapıldığına göre eleştiri dili de buna uygun bir dil olmalıdır. Eleştiri dili açık bir dildir.

Eleştiri ahlâkî çerçevesinde belirtilmesi gereken bir konu da cesarettir. Eleştiride cesur olunmalıdır. Eleştiren kişi cesur olduğu zaman eleştiriye, eleştiri yönelttiği şeyin, konunun, olayın, tarihi vakanın değerlendirmesini, analizini, olumlu ve olumsuz yönlerini açığa çıkarma ve yorumlamayı, eleştirel

düşünme süreçlerinde yol almayı hakkıyla yapabilir. Dolayısıyla cesaret, eleştiri ahlâkının en önemli unsurlarındandır.

Tarih bağlamında tarihi doğru, iyi, güzel, çok boyutlu, derinlikli anlamak ve tarihten gerekli dersleri çıkarmak, eleştiride asıl amaçtır. Eleştiri amacına uygun bir şekilde yapılması durumunda ancak eleştiriden elde edilecek hasıllara erişilir. Burada da ahlâk çok önemlidir. Eleştiren kişinin eleştiri ahlâkına uygun davranması şarttır.

Sonuç

Tarihte ve günümüzde kendisiyle barışık, kendisine ve çevresindekilere özgüvenle ve güvenle bakabilen, doğrunun peşinden koşan, kendi dışındaki insanlara, çevreye saygıyla ve itinayla yaklaşan kişi ve toplumlara bakıldığında onların eleştirel yaklaşım sahibi oldukları açıkça görülebilir. Aynı şekilde düşüncede, kültürde, bilimde önemli gelişmelere öncülük eden, paradigmatik değişimlerde özne olan, insanlığın aydınlanmasına büyük katkılar getiren düşünürlere, bilim insanlarına, medeniyetlere bakıldığında da onların tarihe, tarihteki olaylara, söylenenlere, yazılanlara şüpheyle, çok yönlü sorgulamayla, kısacası eleştirel yaklaşımla bakan açık insan ve medeniyetler oldukları anlaşılır. Bu demektir ki genel anlamda olanlara, olaylara, eşyaya, fikir ve bilime eleştiri, özel anlamda ise tarihe, geçmişe, tarihte olanlara, tarihçilerin söylediklerine eleştiri insan için, sağlıklı bir toplum hayatı için, güçlü bir medeniyet için hayatî derecede önemlidir.

Tarihe eleştiri olmazsa tarih insanın zindanı haline gelir. Kutsanan tarih, tarih değildir. Tarih, insanların geçmişte yapıp etmelerinin ürünüdür. İnsanların yapıp etmelerinden ders çıkarmak ve geleceğe daha doğru bir şekilde ve daha güvenle yönelmek için tarihe eleştirel yaklaşım zorunludur. Aksi halde tarih, insanların etrafında kalın duvarlar örür ve bu kalın duvarlarla kendi zindanında insanları hapseder. Bu ise düşüncenin, fikir, bilgi ve bilim üretmenin, akletmenin bittiği noktadır.

Tarihin zindana dönüşmemesi, insanı mahkûm, mahpus, esir veya tutsak etmemesi, zincirlere vurmaması için onu eleştirye tâbi tutmak lazımdır. İnsanların aydınlık bir dünyada yaşamaları ve sağlam bir geleceğe yönelmeleri tarihi, geçmiş, geçmişteki olayları, geçmişteki olayların ilmini, tarih bilimini eleştirmek, bütün yönleriyle araştırmak, sorgulamak ve analiz etmekle mümkündür.

Özgür bir ortam olmadan eleştiri kültürü olmaz. Fakat eleştiri olmadan da özgür bir ortam olmaz. Eleştiri olmadan düşünce ve bilimin gelişmesi mümkün değildir. Ahlâkî esaslara riayet ederek eleştiri olmadan doğruya erişmek, tarihi doğru öğrenmek, hatta en iyi, en doğru, en etraflı ve en derinlikli bir şekilde öğrenmek, tarihten gerekli dersleri çıkarmak ve geleceğe emin adımlarla yürümek mümkün değildir.

Kaynaklar

- Bayrakdar, Mehmet. *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. 2. Basım. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1992.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Collingwood, Robin George. *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*. çev. E. Özvar. 2. basım. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. thk. Derviş el-Cüveydî. 2. Basım. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1996.
- Okumuş, Ejder. "İbn Haldûn'da Kur'an'ı "Sosyolojik" Okuma". *Diyanet İlmî Dergi* (Kur'an'ın Nüzûlünün 1400. Yılı Anısına Kur'an Özel Sayısı). (2011): 331-336.
- Okumuş, Ejder. "İslâm İlim Geleneğinde Eleştirinin Önemi – İbn Haldûn Örneği Bir Giriş Denemesi". *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*. ed. Mahsum Aytepe - Teceli Karasu. 1/329-344. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- Özlem, Doğan. *Tarih Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1998.
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. Ankara: Tüba Yayınları, 2007.

